

7. **Гроф С.** *За пределами мозга.* – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1993, 504 с.
8. **Декарт Р.** *Сочинения:* в 2-х тт. – М.: Мысль, Т. 1, 1989, 654 с.
9. **Кальвин М.** *Химическая эволюция.* – М.: Мир, 1971.
10. **Миллер С., Юри Г.** *Внеземные источники органических соединений и возникновение жизни.* В кн.: *Проблемы эволюционной и технической биохимии.* В.Л.Кретович (ред.). – М.: Наука, 1964.
11. **Опарин А.И.** *Возникновение и начальное развитие жизни.* – М.: Медицина, 1966.
12. **Опарин А.И.** *Происхождение предбиологических систем.* – М.: Мир, 1966.
13. **Ортега-и-Гассет Х.** *Что такое философия?* – М.: Наука, 1991, 408 с.
14. *Космическое пространство как среда обитания // Основы космической биологии и медицины.* (Под ред. О.Г.Газенко и М.Кальвина.) – М.: Наука, Т. 1, 1975.
15. **Пригожин И.** *От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках.* – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1985, 328 с.
16. **Пригожин И., Стенгерс И.** *Время, хаос, квант.* – М.: Издательская группа Прогресс, 1994, 272 с.
17. **Тейяр де Шарден П.** *Феномен человека.* – М.: Наука, 1987, 240 с.

Колос О. (Вінниця)

ПОЛЕМІЧНІ НОТАТКИ ЩОДО ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

Проблема людини завжди була однією з головних в історії світової філософії, а в українській – центральною. Філософсько-антропологічна тематика домінувала у творах Г. Сковороди, П. Куліша, М. Костомарова, П. Юркевича, а за радянських часів – у київській філософській школі. Проте останніми роками інтерес до проблеми людини в українській філософській літературі дещо знизився.

Серед нечисленних робіт з проблем людини у 2002 році у видавництві «Наукова думка» вийшла друком книга п. Базалука *Суцність человеческой жизни*. Головний сюжет книги – еволюція людини. Автор пропонує свою особисту концепцію цього процесу. В книзі багато цікавого, але достатньо й спірних моментів. Саме їх розглядові й присвячена ця стаття. Сподіваюсь, що полемічна форма статті буде сприяти поживленню обговорення проблеми людини в українській філософській літературі.

Автор книги розглядає еволюцію людини в матеріалістичній традиції: людина є результатом розвитку матерії – речовина, що мислить, психіка. Утворення світу зображується як процес розвитку трьох його станів, що впливають один з одного: інертна речовина («косное вещество») – жива речовина – розумна речовина. Саморозвиток матерії, природно, виключає втручання будь якої

надприродної сили.

Еволюція самої людини теж поділяється на три етапи: людина примітивна, людина емоційна і людина розумна. Сучасна людина – це перехідний етап від людини емоційної до людини розумної. Представлена у книзі філогенетична схема еволюції людини цілком вкладається у рамки традиційного еволюціонізму: рамапітеки – австралопітеки – архантропи – палеоантропи. Кожний із зазначених типів людей генетично пов'язаний з попереднім і сам є прабатьком наступного.

Ще на початку ХХ-го століття така схема задовольнила б природознавців. Але подальші наукові дослідження виявили проблему, яка в книзі не враховується: виявилось, що між всіма згаданими типами відсутній генетичний зв'язок. Лише останній тип – кроманьйонець, який жив 30 тисяч років тому, визнаний наукою безпосереднім пращуром сучасної людини, а місце інших типів антропоїдів в еволюції людини ще треба встановити. Марність археологічних і антропологічних спроб віднаходження проміжних форм між основними типами породила цілу низку гіпотез щодо можливого розв'язання цієї проблеми [1, с. 10–51]. Якщо б автор книги врахував цю обставину, його міркування могли б піти в іншому напрямі.

Можна було б стверджувати, що запропонована у книзі концепція еволюції матерії відповідає світоглядним орієнтирам марксистсько-ленінській філософії. Але п. Базалук пропонує низку ідей, які мають суттєві розбіжності з марксизмом. Якщо засновники марксизму вважали працю і суспільне життя головними факторами антропогенезу, що посприяли розвиткові мозку і психіки людини, то наш автор стверджує протилежне: «Психіка в системі разумного вещества – исходное звено. Она является причиной всех изменений, которые впоследствии проявляются в повседневной жизни, на уровне социума» [2, с. 133]. Причиною ж розвитку самої психіки є кардинальні зміни в структурі головного мозку, а точніше, «якісна реорганізація нейронних комплексів», що відбувається за законами саморозвитку матерії. Тобто, психіка (точніше – фізіологія мозку) первинна, а буття людини – вторинне.

Психофізіологічний детермінізм категорично пропонується автором у такій заяві: «Я подчеркиваю единственно правильную, на мой взгляд, мысль, что влияние психики на формирование и развитие сферы деятельности человеческого общества в целом первично, а обратное влияние ноосферы на психику – вторично» [2, с. 149].

Саме це положення є визначальним для подальшого пояснення еволюції розумної речовини. Згідно з цією ідеєю, розвиток нейронних об'єднань головного мозку на певному щаблі породжує підсвідоме, свідомість і відповідні їм явища культури та науки.

Для аргументування цієї думки автор, ілюструючи свою ідею залежність характеру музики від рівня розвитку структури мозку, і відповідно психіки, використовує дані, запозичені у П. Сорокіна. «Переход от деятельности подсознания к работе сознания, – пише він, – фиксируется в музыке, литературе и архитектуре. Так, средневековая музыка почти на 100 % была религиозной. В период 1090–1290 гг. впервые появляется светская музыка трубадуров, труверов и миннезингеров. Доля религиозных музыкальных сочинений падает до 42 % в XVII–XVIII вв., до 21 % в XIX в., и до 5% в XX веке» [2, с. 74].

Виникає запитання: чому релігійна музика пов'язана з діяльністю підсвідомого, а світська – неодмінно зі свідомістю? За логікою автора, металічний рок, який виник у другій половині ХХ-го століття, має бути інтелектуальнішим за музику середньовіччя. Навіть без мисленневих надзусиль цілком зрозумілим є той факт, що сучасна масова культура у більшості своїй апелює до підсвідомого і саме з підсвідомого черпає свої імпульси. Достатньо згадати про насичені агресивністю і насильством телевізійні програми, про неозору кількість книг еротичного і містичного змісту, щоб зробити висновок про те, що мистецтво середньовіччя було набагато розумнішим і духовнішим, ніж сучасна маскультура.

Аби підсилити переконливість підсилення своїх тез автор наводить дані П. Сорокіна про історичну тенденцію до збільшення кількості наукових відкриттів і технічних винаходів [2, с. 52]. Правда, П. Сорокін причини таких ситуацій в мистецтві і науці вбачає у змінах в культурі [6, с. 466–467], а п. Базалук – у розвиткові нейронних об'єднань головного мозку.

Така схема залежності культурних і наукових явищ від структури мозку людини виглядає надто однолінійною і дає простір для критики і запитань. За логікою міркувань автора, структура мозку людини, яка жила три тисячі років тому, була менш розвинутою, ніж структура мозку сучасної людини, й тому в стародавній людській психіці переважали безсвідомі потяги та бажання, позбавляючи її навіть химерного шансу створити те, що створила сучасна людина завдяки розвиненішій структурі мозку і свідомішій психіці.

Але історія дає підстави для сумнівів щодо істинності такої теорії. Відомо, що у стародавніх Вавілоні чи Єгипті досить високого рівня досягли математика, астрономія, архітектура, господарська діяльність, адміністративна система управління державою. Про високий інтелектуальний рівень людини у середині I-го тисячоліття до нашої ери свідчить виникнення філософії в Греції, Китаї, Індії. Такий розквіт людського розуму суттєво вплинув на подальший розвиток світової духовної культури. Недарма К. Ясперс характеризує цей час як «вісь історії», «осьовий час» [8, с. 30–36].

І навпаки, в ХХ столітті, коли, згідно з теорією п. Базалука, «розумна речовина» мала б стати розвиненішою, спостерігаємо відвертий брак розуму в організації міжлюдських і міжсуспільних стосунків. Дві світові війни, газові камери, концтабори, агресивність і насильство, спалах тероризму на початку ХХІ-го століття свідчать про це.

Взагалі, пов'язувати зміст людської свідомості безпосередньо зі структурою людського мозку – сумнівна справа. Мозок людини дійсно є необхідною фізіологічною основою мислення, але зміст ідеальних форм людського розуму, в тому числі мистецтва і науки, визначається не анатомією і фізіологією мозку, а всім соціокультурним процесом життєдіяльності людини. Людина мислить не мозком, а за допомогою мозку. Ця теза утвердилась у вітчизняній філософській літературі ще за радянських часів і нині не втратила своєї істинності. «Попытка объяснить идеальное из анатомо-физиологических свойств тела мозга, – пише Е.В. Ильенков, – такая же нелепая затея, как попытка объяснить денежную форму продукта труда из физико-химических свойств золота [...] Идеальное как общественно определенная форма деятельности человека, создающей предмет той или иной формы, рождается и существует не в голове, а с помощью головы в реальной предметной деятельности человека» [4, с. 216].

В останньому розділі книги, аналізуючи сутність людського життя, автор висноує, що «истинное сущностное предназначение человека состоит в осуществлении им продуктивной и конструктивной деятельности, направленной на обеспечение дальнейшего развития разумного вещества, в частности на внутреннее качественное усовершенствование цивилизации и освоение космоса» [2, с. 167]. Ця сутність людського життя, згідно концепції автора, розгортається в п'яти глобальних і взаємопов'язаних напрямках, змістом яких є, відповідно, накопичення, створення, захист, співіснування і розповсюдження.

Не буду переповідати увесь подальший зміст книги (щоб її майбутній читач залишився заінтригованим), а зупинюся лише на тих тезах, які можуть викликати дискусію. Наприклад, розкриваючи перший напрямок розвитку сутності людини, автор формулює критерій розвитку людини. Він вважає, що «Чем выше количественная и качественная сторона сконцентрированной в психике информации, тем выше уровень развития человека, тем ближе он к показателям талантливости и гениальности» [2, с. 169]. За таким визначенням комп'ютер – чи не найвиразніший, на мою думку, приклад саме *речовини*, що мислить, – є талановитішим і геніальнішим за людину, яку ми, дякуючи авторові, теж маємо вважати не більш, ніж різновидом речовини, що мислить. Навряд чи ще в якійсь філософській книжці можна зустріти такий кри-

терій розвитку людини. Людина – найскладніша і найуніверсальніша істота в світі, тому повинні бути хоча б ще декілька складових цього критерію: наприклад, вміння мислити і оперувати інформацією, рівень духовного розвитку тощо. Геракліт Ефеський теж би не погодився з п. Базалуком, бо вважав, що багатознання не робить розумним [7, с. 195]. Маючи однакову інформацію, люди досягають різних результатів у своїй діяльності, і це підтверджує, що талановитість не зводиться до кількості і якості інформації. Значення інформації для розвитку людини підкреслюється в тексті ще декілька разів, зокрема, автор стверджує, що однією з причин соціальних революцій є «отсутствие устойчивости внутренней информационной базы» [2, с. 181]. Правда, туманний зміст цього положення не уточнюється.

Важко не відзначити ностальгічної прив'язаності автора до архаїчних формулювань. Наприклад, характеризуючи основні напрямки матеріально-технічного розвитку сутності людини, автор вдається до лексики, що дуже нагадує лексику матеріали пленумів ЦК КПРС у 60-х роках: «Химизация народного хозяйства; Комплексная механизация и автоматизация производственных процессов; Увеличение производительности труда», та інші аналогічні положення [2, с. 199–200] (втім, стилістика – справа смаку).

Ще одне цікаве пророцтво: «формирование постиндустриального общества ожидает нас [тобто, людство – О.К.] в ближайшей перспективе» [2, с. 198]. Як відомо, сучасні розвинені країни вже давно вважають себе постіндустріальними. Сучасне значення терміна «постіндустріальне суспільство» віддзеркалює перш за все найвищий рівень розвитку науки і техніки, на ґрунті яких створено новітні інформаційні технології, відповідний рівень споживання, спосіб життя, культура. Автор книги під «постіндустріальним суспільством», мабуть, має на увазі щось вище за сучасне постіндустріальне суспільство. Він характеризує його таким чином: «Оно связано с переходом психики к полноценной работе сознания, к приоритету сознательной деятельности [...] Внутреннее совершенство психики начинает достигать таких рубежей, которые позволяют человеку осознать окружающую действительность» [2, с. 198–199]. Як бачимо, поняттю постіндустріального суспільства, унаслідок такого іноваційного підходу, надається суто психологічне значення і зовсім інший зміст, ніж той, що мав на увазі Д. Белл, автор цього поняття.

Далі ми дізнаємось, що в постіндустріальному суспільстві «Отойдут эмоции, страсти, амбиции, стремление к наживе, удовлетворение меркантильных целей [...]» [2, с. 198]. Така перспектива людства може занурити життєрадісного читача у глибокий сум. Нехай вже «відійдуть» жадання зиску, переслідування за меркантильними цілями. Цур їм! Але емоції та пристрасті!? Від-

чуття, емоції, пристрасті є невід'ємною сутнісною характеристикою людини. Щастя, радість і сум, милосердя і співчуття, любов і дружба, совість, вдячність й безліч інших почуттів здатні виявитись саме через емоції та пристрасті. Якщо справдяться пророцтва п. Базалука, то людина перетвориться на гіпертрофовано раціональну істоту, біоробота, який діє на основі голого розрахунку і доцільності, зникнуть мистецтва і спорт, які культивують емоції і пристрасті, людина перестане милуватися красою природи. Ще багато страшних речей можна логічно висувати з футурологічних передбачень автора. Якщо вони здійсняться, то підтвердиться міркування дідуса Геродота, що історія рухається по нисхідній від золотого віку до залізного, і буде повністю спростовано твердження п. Базалука про те, що «еволюція психики являється очевидним фактом» [2, с. 77].

В Додатку [2, сс. 242–263] дуже докладно описується еволюція розумної речовини, починаючи з часів, віддалених у минуле на 2 млн. років, і закінчуючи далеким майбутнім – XV тисячоліттям нашої ери. Докладна хронологічна деталізація змін у структурах людської голови і породжених ними відповідних змін у суспільстві, розписаних на багато тисячоліть уперед, може викликати в опонентів автора питання про критерії істинності його теоретичних побудов. Дійсно, на практиці ніхто не заглядав у черешню коробку людини мільйон років тому, і нині немає абсолютно достовірних даних про те, що там відбуватиметься через десять мільйонів років після нас. Виходячи з опосередкованих даних можна лише фантазувати й створювати більш-менш ймовірні гіпотези. Але наш автор принципово претендує на істинність своїх ідей. І якщо верифікаційний критерій і критерій практики не підходять для їх підтвердження, то ці критерії треба, на думку автора, спростувати і ввести такий критерій, який би підтвердив істинність пропонованих концепцій.

Для цього, на мій погляд, і було написано другий розділ «Истина и ложь – ключевые категории оценки конструктивности человеческой деятельности». «Как можно – обурюется автор – истинность умозаключений проверять на практике? Этот путь неприемлем для Человека Разумного. Он полностью отвергает прогнозируемость событий и, что самое главное, – разумное начало человека» [2, с. 58]. Далі пропонується той критерій, який може задовольнити будь-якого теоретика, а найперше – самого автора: «Истинность умозаключения или его ложность проверяется в ходе работы энергетического цикла сознания, в результате чего формируется итоговое решение [...] Для получения единственно правильного решения задействуется вся доступная информация. Просчитываются всевозможные варианты, последствия деятельности. И лишь после этого принимается окончательное решение.

Человек осуществляет деятельность наверняка [...] Уровень его знаний позволяет оценивать его деятельность относительно истины или лжи [...] И это придает его жизненной активности значимость и уверенность, освобождает от сомнений и внутренней неуверенности – верных спутников неудач» [2, с. 60].

Цей критерій не позбавлений розумності, але є теж теоретичним положенням, яке потребує перевірки на істинність. При застосуванні його до конкретної проблеми може статися так, що «всей доступной информации» і відповідно «уровня знаний» буде недостатньо для підтвердження чи спростування теоретичного положення. Так воно найчастіше і стається, особливо коли теоретичні узагальнення стосуються таких складних для дослідження речей, як світ чи людина. Всю інформацію про них знає лише один Бог. Практична діяльність завжди підправляє теорію, виявляє такі факти і явища, яких в теорії не було, а то й зовсім її спростовує, позбавляючи теоретиків зайвої самовпевненості у можливостях пізнання.

Спірним є також положення про те, що впевненість дослідника – це добре, а «сомнения и внутренняя неуверенность» – це погано, як можна зрозуміти п. Базалука. Наприклад, Рене Декарт був людиною досить розумною (майже «Человеком Разумным»), але ж вважав, що не з впевненості, а із сумніву має починатися будь-яке мислення. Це він пояснював тим, що істинне в знаннях часто переплутане з хибним, тому дуже легко зробити помилку, сприйняти хибне за істину. І щоб цього не сталося, на початку дослідження треба піддати сумніву всі вихідні положення [3, с. 426].

Прикладом неспроможності пропонованого автором книги критерію істинності може бути 3-я програма КПРС, прийнята на XXII-му з'їзді КПРС у 1961 році, в якій було проголошено курс на побудову комунізму у найближчі 20 років. В цьому документі чітко, на кшталт етапів розвитку розумної речовини у п. Базалука [2, с. 242–263], було розписано етапи побудови комуністичного суспільства, конкретні досягнення, які стануться до 1980-го року: «В ближайшее десятилетие (1961–1970) Советский Союз превзойдет по производству продукции на душу населения наиболее мощную и богатую страну капитализма – США [...] В итоге второго десятилетия будет создана материально-техническая база коммунизма, обеспечивающая изобилие материальных и культурных благ для всего населения» [9, с. 276]. І далі: «Это даст возможность осуществить за счет общества: бесплатное пользование квартирами, а также коммунальными услугами; бесплатное пользование коммунальным транспортом; постепенный переход к бесплатному общественному питанию» тощо [9, с. 302].

Впевненість у істинності обраного КПРС напрямку ґрунтувалася на марксистсько-ленінських ідеях й (висунутих, мабуть, «в

ходе роботи енергетического цикла сознания») ідеях радянських послідовників Маркса й Енгельса. Була задіяна вся доступна на той час інформація. Все було теоретично і логічно обґрунтоване в документах КПРС, в сотнях захищених дисертаціях, в численних наукових монографіях. Але у 80-х роках, як нам відомо, усе сталося зовсім не так, як нам пропонували впевнені теоретики. Практика життя спростувала повністю прогнози, зроблені усього на 20 років, а шановний автор робить їх на 15 тисяч років уперед, претендуючи при цьому на цілковиту істинність.

Нерозуміння може викликати в читача книги вживання автором деяких категорій. Наприклад, «Розумна речовина». Цей термін у книжці вживається як синонім поняття «людина». Людина представляється навіть не як істота, це не тварина, не машина, а *речовина*. Не надто часто доволиться стикатись з прикладами настільки радикальної редукції людини. Навпаки, більшість філософів завжди звеличували людину, навіть тоді, коли бачили всі її суперечності.

Називати людину *речовиною* неприпустимо з багатьох міркувань. По-перше, речовина – це абстрактне поняття, що означає субстанцію матеріальних речей, різновид матерії, елементарний її рівень. Всі розвинені й складні матеріальні об'єкти, хоча з речовини складаються, але до неї не зводяться. Вони є щось якісно інше і вище. Називати вже рослину чи тварину речовиною таке ж безглуздя як визначати паровоз як сукупність колес і парової машини. Речовина є предметом при дослідженні фізико-хімічних явищ, а ніяк не соціального і духовного життя людини.

З логічних міркувань називати людину речовиною теж неприпустимо. За правилами формальної логіки, визначення предметів здійснюються через їх найближчий рід і видову ознаку. Речовина є родовим поняттям для неживих предметів: вода, залізо, повітря, тощо, аж ніяк не для людини. Для людини найближчим родовим поняттям буде «жива істота», а не речовина.

Така процедура зведення складного до простого, яку ми спостерігаємо у книжці про сутність людського життя, називається лінеаризацією. За образним висловом К. Поппера, це означає, що із «хмар» доводиться робити «годинники» [див. 5, с. 496–504].

Якщо говорити про книгу в цілому, то її жанр можна визначити як науково-фантастичну антропологію. Чітко простежується лінійність у викладенні концепцій еволюції матерії і людини. Це проявляється у відсутності аналізу інших, альтернативних точок зору на проблему, у відсутності діалогу з опонентами, для аргументації підбирається тільки той матеріал, що задовольняє концепцію автора. Чітко не формулюється проблема, що має розв'язуватись, невідомо, який рівень її розробки. Правда, ціль написання книги не становить таємниці: «[...] по возможности,

приоткрыть им [себто людям – О.К.] глаза на сущность их жизни» і навчити їх як треба жити [2, с. 3].

Мессіанська мета доповнюється потужним бажанням «преодолеть существующую двусмысленность в предлагаемых многими мыслителями ответах на этот вопрос» (про сутність людини і людського життя). Тобто, п. Базалук ставить суперзавдання: спростувати панівну в історії філософії традицію розгляду людини як суперечливої істоти. Нелінійність, проблемність людського буття, його полісенсовий характер чітко простежується у філософії ХХ ст.: йдеться про вчення К. Ясперса, Е. Фромма, М. Бердяєва, Ж.-П. Сартра, М. Шелера; панівною вона є і в постмодерній філософії. Характерним є вчення Карла Ясперса про людину як істоту принципово невизначувану, не завершену й таку, що ніколи не буде завершеною; людина є завжди чимось більшим, ніж та сукупність знань, яку вона має про себе, вона не однакова в усіх випадках, вона є шлях; людина є жива суперечність, проблема, яку вона сама повинна розв'язувати; вона «розмита» в глибині своєї сутності [див. 8, с. 305–306].

Читачеві книги впадає у вічі категоричність і самовпевненість автора, коли йдеться про істинність його ідей. Наприклад, якщо для Е. Фромма чи М. Шелера питання про сутність людського життя, про функції, які повинна виконувати людина в житті, про значення в її житті творчості тощо, неоднозначні, вічні, то п. Базалук знає на них всі відповіді. «Может, для кого-то – пишет він – вышеставленные вопросы творчества еще не решены. Для меня они давно определены. И ответы на них четко положительны» [2, с. 3]. Чи на добре така самовпевненість? Можливо й на добре. Але видатні мислителі застерігали від надмірних претензій людського розуму. «Самоуверенность запрещена. – пишет К. Ясперс. – Высокомерная убежденность в абсолютно истинном уничтожает истину в мире. В уверенности неизбежна скромность в постановке постоянного вопроса. Ибо в дальнейшем все может оказаться иным» [8, с. 455]. Тільки геніальна людина може сказати: «Я знаю, що я нічого не знаю», а більшість з нас такого ніколи не скажуть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев И.Л. *Происхождение человека и общества*. – М.: Мысль, 1988.
2. Базалук О.А. *Сущность человеческой жизни*. – К.: Наукова думка, 2002.
3. Декарт Р. *Избранные сочинения*. – М., 1950.
4. Ильенков Э.В. *Философия и культура*. – М.: Политиздат, 1991.
5. Поппер К. *Логика и рост научного знания*. – М., 1983.
6. Сорокин П. *Человек, цивилизация, общество*. – М.: Политиздат, 1982.
7. *Фрагменты ранних греческих философов*. – М.: Наука, Ч.1., 1989.
8. Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. – М.: Политиздат, 1991.
9. XXII съезд КПСС. *Стенографический отчет*. – М.: Политиздат, 1962.